

سرگذشت بردگی و آزادی بردگان در ایران

بهناز میرزایی

ترجمه بهمن دخت اویسی و مرتضی کاظمی یزدی

سرگذشت بردگی و آزادی بردگان در ایران

سرگذشت بردگی و آزادی بردگان در ایران

۱۹۲۹-۱۸۰۰ م / ۱۳۴۸-۱۲۱۵ ق

بهناز میرزایی

ترجمه بهمن دخت اویسی و مرتضی کاظمی یزدی

فهرست نویسی پیش از انتشار کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

سرشناسه: میرزایی، بهناز ا. Mirzai, Behnaz A.

عنوان و نام پدیدآور: سرگذشت بردگی و آزادی بردگان در ایران.

تألیف: بهناز میرزایی

مشخصات نشر: نشر تاریخ ایران، ۱۳۹۷.

مشخصات ظاهری: ۴۵۲ص، مصور، جدول، نمودار.

وضعیت فهرست نویسی: فیبا. شابک: ۵-۲۴-۲۴-۸۶۸۷-۸۶۸۷-۶۰۰-۹۷۸.

یادداشت: عنوان اصلی: A History of Slavery and Emancipation

in Iranm, 1800-1929.

یادداشت: کتابنامه.

موضوع: بردگی و برده داری، ایران، تاریخ. Slavery, Iran, History.

موضوع: برده فروشی، ایران، تاریخ. Slave trade, Iran, History.

موضوع: سیاهان، ایران، تاریخ. Blacks, Iran, History.

موضوع: بردگان، ایران، آزادی، تاریخ. Slaves, Emancipation, Iran, History.

موضوع: ایران، تاریخ. Iran, History.

شناسه افزوده: اویسی، بهمن دخت، ۱۳۱۷، مترجم.

شناسه افزوده: کاظمی یزدی، مرتضی، مترجم.

رده بندی کنگره: ۱۳۹۷ ۴س ۴/م ۹/۱۲۸۶ HT

رده بندی دیویی: ۳۰۶/۳۶۲۰۹۵۵ شماره کتابشناسی ملی: ۵۲۲۰۰۲

نشر تاریخ ایران (شرکت سهامی خاص)

تهران، خیابان فلسطین، ساختمان ۱۱۰، طبقه سوم، شماره ۳۰۴، تلفن: ۶۶۴۶۳۰۳۰

سرگنشت بردگی و آزادی بردگان در ایران

بهناز میرزایی

ترجمه بهمن دخت اویسی و مرتضی کاظمی یزدی

اجرا: نشر تاریخ ایران

طرح جلد: فریبا علایی چاپ و صحافی: کتاب شمس

چاپ اول: ۱۳۹۷ تیراز: ۱۰۰۰

شابک: ۵-۲۴-۲۴-۸۶۸۷-۸۶۸۷-۶۰۰-۹۷۸ ISBN: 978-964-6082-24-5

قیمت: ۵۰,۰۰۰ تومان

حق چاپ محفوظ و در اختیار نشر تاریخ ایران است.

فهرست عنوان

۷	پیشگفتار
۹	منابع
	فصل اول: نگاه کلی به تجارت و برده‌داری در مرزهای ایران
۵۱	۱۸۰۰-۱۶۰۰م
۶۷	فصل دوم: برده‌داری و تجدید مرزهای ایران ۱۹۰۰-۱۸۰۰م
۹۹	فصل سوم: تجارت میان خود برده‌ها از آفریقا تا ایران ۱۹۰۰-۱۸۰۰م
۱۳۷	فصل چهارم: الگوهای برده‌داری
۱۶۹	فصل پنجم: بررسی نژادی
۲۲۷	فصل ششم: قانون منع تجارت برده
۲۷۱	فصل هفتم: گفتمان‌های ضدبرده‌داری در ایران
۳۱۱	فصل هشتم: آزادی و رهایی از بردگی بردگان
۳۵۹	پایان سخن
۳۷۳	فهرست منابع و مآخذ
۴۱۳	تصاویر
۴۳۵	فهرست اعلام

پیشگفتار

این کتاب پی جوی یافتن میراث بیش از یک سده کسان است که به بردگی کشیده شده و تا آزادی نهایی که پیموده‌اند می‌باشد. نقشه راه آنها و بازتاب صدای مردم برده شده یا اسیرانی که (ایرانی و غیرایرانی، مسلمان و نامسلمان) چنین به سرشان آمده. تصویری گسترده همراه با داستان‌های بسیار از جوامعی که پشتیبان بردگی بوده و آن را تداوم بخشیده‌اند و یا بردگی را لغو و منع کرده‌اند. از آفریقا در غرب گرفته و تا هند در شرق، تا روسیه و آسیای مرکزی در شمال و شمال خاوری و کشورهای عربی در جنوب پراکنده است. همگرایی این داستان‌ها که در ایران^۱ ملت را متحول ساخته و به ساختن فرهنگ و هویت آن را کمک رسانده است.

این پژوهش عوامل گوناگون که به نهادینه شدن بردگی در ایران از آغاز سده نوزده تا میانه سده بیست تأثیر داشته‌اند را جستجو می‌کند. در این بررسی، دوره‌ای که در آن شیوه‌های برده‌داری باستان به لحاظ الگوهای بردگی و نیز قومی مردم برده شده تغییر یافته‌اند را نیز در نظر دارد. این تغییرها هنگامی که در گستره دوره‌ای از تغییرهای کلان اجتماعی، سیاسی و اقتصادی رخ می‌داد نیز صورت پذیرفته‌اند و همچنین در این پژوهش بر تأثیر دخالت‌های نظامی بیگانگان،

۱. «نام پرشیا و ایران هر دو از دوران کهن بر سرزمینی یکسان به کار گرفته شده است. اگرچه نام ایران بر کشور کنونی نام درست‌تری است اما غربیان نام پرشیا را تا ۱۹۳۵ بر ایران ترجیح داده‌اند.» (گویلیم لائو، تقسیمات اداری کشورها، مرجع جامع جهانی، ۱۹۰۰-۱۹۹۸ م (جفرسون، کارولینای شمالی، مک فارلند و شرکا، ۱۹۹۹)، ۱۸۲، و همچنین نک: هوشنگ، ا، شهابی، «روی صحنه رفتن پوشاک تازه امپراتور، کدهای لباسها و ساختار مردم در رضا شاه، پژوهش‌های ایرانی ۲۶، ش ۳/۴ (تابستان-پاییز ۱۹۹۳)، ۲۲۶.

نامنی‌های مرزی، بی‌ثباتی سیاسی و بحران اقتصادی تا جایی رفته که این تأثیر شبکه‌های برده‌داری سنتی و نیز ساختار زیرین برده‌سازی مردمان را بسیار تغییر داده است. آنچه بیش از همه آشکار می‌گردد، اینکه تجارت مردمان برده شده سخت با توانمندی حکومتی دارای پیوند بوده است. به این ترتیب همچنان که تجارت برده در دوره‌های کلانی از عدم تمرکز پیش می‌رفت، دوره‌هایی کلان از خود اختیاری نیز می‌گذشت و آزادی و آرامش بیشتری نیز می‌یافت.

بررسی‌های این کتاب از نهادینه شدن برده‌داری در ایران را روشن می‌کند و جوراجوری قومی، فرهنگی نیز همراه با ویژگی‌های خاص هر بافت محلی و تاریخی، اقتصادی و سیاسی شرایط، به تغییر منحصر در پیش یا پس از لغو و فسخ برده‌داری در آغاز سده بیست نیز می‌انجامید. افزون بر این، این بررسی به تحلیل مسائلی از جنسیت زنان و مردان در جامعه ایرانی و تفاوت‌های حرفه‌ای و تجربی با چالش‌های هر دو پرداخته است.

منابع

ادبیات پژوهشی مهمی بخش‌های گوناگون تاریخ ایران، فرهنگ، سیاست و سنن آن را دربرگرفته‌اند. اگرچه هیچ‌گونه یگانه و تک‌نگاری به فارسی و یا به انگلیسی، یا به هر زبان دیگری که به آزمودن تاریخ برده‌داری در ایران کنونی نوشته شده باشد فراهم نیست. اما این موضوع از سال‌های گذشته برخی کوشش‌ها را به خود فراخوانده است. اما بیشتر پژوهش‌های جهانی پیرامون برده‌داری در آفریقا و آمریکا بیشتر نگاه دوخته‌اند. در این راستا که این بررسی کوشیده است سهم درخوری پیدا کرده باشد. این کتاب بر پایه بیش از یک دهه از منابع با ارزش آرشیوی بایگانی و پژوهشی در ایران، تانزانیا، انگلیس و فرانسه همراه با بررسی‌های میدانی و گفتگوها در ایران انجام گرفته است و چنان‌که از نام کتاب برمی‌آید آمیزه‌ای از چندین تحلیل و در کوششی برای دانستن مسائل بخرنج پیرامون سرگذشت بردگی در ایران نیز هست.

این تحلیل به پژوهش‌های بردگی در ایران و آن سوه‌های اقیانوس و نیز در عثمانی یاری کرده و کشیده شده است. برآستی اگرچه اینها را شاید بتوان در قیاس و سنجش با هم گرفت (به ویژه از دوره قاجاری ۱۹۲۵-۱۷۸۵ م/ ۱۳۴۴-۱۱۹۹ق و در سامانه‌ای مشترک و باورمند و نیز همراه با همسایه شمال غرب تداوم یافت. آنچه مهم است خودداری از کلان‌پردازی است، یعنی که در نگاه به دستاوردهای سیاسی و اصلاحگری روشنفکر مآبانه در لغو بردگی هر کشوری تنها از دریچه فرهنگ و گذشته خود آن کشور بیشتر نگرسته شود. چنان‌که این پژوهش نیز می‌خواهد در تکمیل کوشش‌های دانایان عثمانی همانند

ایهود تولدانو،^۱ هکان اردم^۲ و مادلن زلیفی^۳ کوشیده باشد.

در بازننگری به گذشته‌ها، ما می‌بایست با توجه به شیوه‌های شرح و بیانی که رویدادها را در چارچوب درست اجتماعی و سیاسی و نیز در زمینه روانپزشکی همان دوره به کار گیریم و نه تنها بنابر نیازهای زمان کنونی آن نگاه کنیم. چنان که راجر آون تاریخدان کنونی خاورمیانه گفته است: «فقدان پژوهش‌های تخصصی‌تر در بسیاری زمینه‌های زندگی اقتصادی در خاورمیانه و نیز کمبایی مطالب آماری در خور توجه در آنها نیز هست.^۴ بجز برخی داده‌های گزارشی مقام‌های بریتانیا درباره خودداری از به جارت بردگی، برخی بسیار کم آمار فراهم آمده درباره مردم برده شده از همه گروه‌های قومی و طایفه‌ای از منابع ایرانی سده نوزدهم نیز یافت می‌شود. از اینرو، گرایش تاریخنگاری سنتی به تمرکز بر جزئیاتی است از آنهایی که زندگی آنان را بیشتر دانسته‌ایم: مانند حکمرانان و دیگر روشنگران اجتماعی و سیاسی شده است. این همانند است با سیاست خارجی و پیشرفت‌های سیاسی آن. از این‌رو منظور نویسنده در بازگویی از صدای نه تنها ایرانیان معمولی است. بلکه به ارائه نظر گروه اجتماعی که هیچگاه درباره‌اش پژوهشی نشده است نیز می‌باشد: یعنی آنانکه به بردگی کشیده شده‌اند. از اینرو، این کوشش تلاش دارد پژوهشی بسیار همه گیر از بردگی در ایران ارائه دهد و در عرصه جهانی از بردگی قرار دهد.

اگرچه باور پشتوانه خودداری از بردگی چنان که در پیوند آن با گستره جهانی است، اما نگاه این کوشش بر آن است که شرایط بومی اقیانوس هند و خلیج فارس، دریای خزر و آسیای میانه نیز دوخته شده است. از اینرو، در کنار

۱. ایهود، ر. تولدانو، تجارت بردگی در عثمانی و خودداری از آن، ۹۰-۱۸۴۰ م/ ۱۳۰۷-۱۲۵۶ (پرینستون، چاپ دانشگاه پرینستون، ۱۹۸۲ م؛ همو، برده‌داری و خودداری از آن در عثمانی و خاورمیانه، سیاتل، چاپ دانشگاه واشنگتن، ۱۹۹۸ م).
۲. ی. هکان اردم، برده‌داری در عثمانی و لغو آن، ۱۹۰۹-۱۸۰۰ م/ ۱۳۲۷-۱۲۱۵ ق، (آکسفورد، چاپخانه مارتین پرهیزگار، ۱۹۹۶ م).
۳. مادلن، سی. زلیفی، زنان و برده‌داری امپراتوری گذشته عثمانی، طرح تفاوت‌ها (نیویورک، چاپ دانشگاه کمبریج، ۲۰۱۰ م).
۴. راجر آون، خاورمیانه در اقتصاد جهانی، ۱۹۱۴-۱۸۰۰ م/ ۱۳۳۲-۱۲۱۵ ق (۱۹۸۱ م، چاپ تازه، لندن و نیویورک، ای. بی. تاوریس، ۲۰۰۵ م) ۹، ۲۴.

نامه‌نگاری‌های سیاست خارجی در آزمودن منابع نخستین که نویسنده بر آنها تکیه کرده است، داده‌هایی پراکنده‌تر از مطالب بایگانی و آرشیوی بوده و بر دیگر منابع اولیه و دومین آنها نوشته به فارسی و با زبان‌های گوناگون اروپایی دیگر نیز بوده است. اینها همه دربرگیرنده یک رشته حرف و نقل‌هایی از برده‌ها و گزارش سفرها و پژوهش‌های تاریخی جغرافیایی و یادمانده‌های شخصی، وقایع‌نامه‌ها، روزنامه‌ها، نامه‌های آزادی برده‌ها، قدغن و فرمان‌ها و از این گونه‌ها نیز شده است. در همه اینها می‌توان آنها را به دو دسته کرد: آنهایی که نگاهشان خودداری از تجارت بردگی بوده و یا آنها که آزادی و رهایی را خواسته‌اند. نامه پراکنی‌های سیاسی دولت‌های بریتانیا و ایران بیشتر دربرگیرنده دانسته‌هایی از گروه پیشین و حال آنکه دیگر منابع آرشیوی و بایگانی به گروه پسین بازمی‌گردد. شرح ارزشمندی از تغییرات درونی و محیط‌های اجتماعی و دینی دوران را فراهم کرده‌اند. برآستی که آنها به گونه‌ای از تفصیل هستند که هیچ جای دیگر نمی‌توان یافت تکیه کرده‌اند؛ با شرح و بسط‌هایی تند و تیز و گزنده و نیشدار درباره زندگی کسانی که دچار بردگی شده‌اند بوده است.

ترنس والتز و کنت کیونو در شرح خود که داده‌اند گفته‌اند که تا همین تاژگی‌ها برده‌داری بستری کلان در پژوهش‌های تاریخدانان کنونی در خاورمیانه به بهانه‌های گوناگون نداشته است. یک بهانه آن بوده که نبودن هرگونه نشانی از تجربه تکان‌دهنده برده‌داری در آمریکا در این میان بوده است. برآستی که بیش از ۱/۱۰ مردم آمریکا خود فرزندان از بردگان آفریقایی هستند که به توضیح چگونگی برده‌داری در انبوهی از مردم را که از هم جدا می‌کرد و تا آنجا پیش رفت که به جنگ داخلی در آمریکای اتازونی انجامید و یاری رساند. اما پس از رهایی و نیز از ستم نژادی و جداسازی‌ها در آنجا، پژوهش‌های دانشگاهی را بیش از پیش به سوی این موضوع کشانید. با مقایسه، این دو پژوهشگر دانستند گرچه برده‌داری در مردمان خاورمیانه پدیده‌ای صحیح و درست گرفته می‌شد و تاریخ و مفاهیم نژادی آن به گونه‌هایی دیگر تفسیر و تعبیر می‌گردید. افزون برای‌ها، گروه کم و مردمی بسیار کمتر به کل نادیده گرفته می‌شدند و به بهانه‌های فقدان یا دسترسی نداشتن به مطالب تاریخی و آرشیوی بایگانی

می شده است.^۱

نیازمندی‌های مشروح پیشگفته، امکان تکیه بر یک نمونه تنها نبود تا این اثر نگاشته شود. بنابراین لزوم روبرو شدن و تجزیه پراکندگی دانسته‌های چاپ شده یا نشده دربارهٔ تجارت بردگی هنوز هست و نیز فرایندهای رهایی از آن در ایران از نخستین سال‌های سدهٔ نوزده از منابعی سیاسی، بازرگانی، فرهنگی و اجتماعی گرفته تا نام کتاب و حکایت‌ها و نیز مدارک سینمایی را همچنان دربرمی‌گیرد.^۲ اینها همه با هم به کار رفته‌اند تا در شناخت پیدایش فرهنگ و شناسنامه آنها در ایران کنونی و تحویل و تحول از جامعه برده‌داری تا جامعه‌ای با رهایی کامل از آن یاری رسانند.

نخستین سرچشمه منابع

چنان که دشوار است گفته شود که ایرانیان آگاهانه و منحصراً آمادهٔ دربرگرفتن نژادی برده‌ها بوده‌اند، اما آشکار است که مدارک آنها بیشتر حاوی رجوع به خاستگاه نژادی مردمان برده شده نیز نبوده است. برعکس، جهانگردان اروپایی و مقام‌هایی که از این راستا بیرون نرفته‌اند، کوشیده‌اند شکاف‌ها را پر کنند و با اشاره بر نژاد و گروه بندی‌های نژادی آنان در ایران و در نوشته‌های خود نموده‌اند. اما چنان روشن نیست که این رفتارها و یا گرایش‌ها از فهم و خوانش جهانگردیشان و باورهایشان برخاسته است یا نه - یا که آنها به گونه‌ای خواسته‌اند

۱. ترنس والتز و کنت، م. کیونو، «پژوهشی در برده‌داری سدهٔ ۱۹ در کشورهای مصر، سودان و کرانه‌های مدیترانهٔ عثمانی» در کتاب: نژادها و برده‌داری در خاورمیانه با تاریخ‌های در آنسوی صحرای آفریقا در سدهٔ ۱۹ م مصر، سودان و کرانه‌های مدیترانه‌ای عثمانی، ویراست ترنس والتز و کنت، م. کیونو (قاهره، چاپ دانشگاه آمریکایی قاهره، ۲۰۱۰ م)، صص ۲-۳.

۲. نویسنده با فرزندان برده‌شدگان آفریقایی گفتگو داشته و با جوامع آن‌ها دیدار کرده است و نیز داده‌هایی از تاریخدانان محلی و نیز از مردم (برخی از آن‌ها مردمی دارای صاحب نام در خانواده‌های خود بوده‌اند) گردآوری شده است. بیش از یک دهه و نیم، وی توانسته است از آن جوامع و فرزندان برده‌شدگان آفریقایی در استان‌های جنوبی ایران فیلم بگیرد. گرچه آنها هیچ دربارهٔ نیاکان خود و سرزمین مادریشان نمی‌دانند، اما پیوند ناگسستنی آنها با آفریقا بسیار آشکار و با تداوم مراسم فرهنگی - نژادی آنها می‌باشد. بهناز، آ. میرزایی، زندگی ایرانیان آفریقایی تبار (تورنتو؛ آفریقاییان ایرانی شده، فیلم ۲۰۱۲ م)، دی. وی. رای.

شکاف مدارک ایرانی را پر کرده باشند. به هر روی، این ناستواری به گفتن تفاوت‌های رفتاری و شیوه‌ای مردم بومی و غارتگران بیگانه گراییده است که به سهم خود بر تأثیر کوشش‌های دانشگاهی در این مقوله در دهه‌های پیش انجامیده است.

نزدیک به نیمی از این پژوهش، پادشاهی ناصرالدین‌شاه قاجار را دربرگرفته است (۹۶-۱۸۴۸ م/۱۳۱۴-۱۲۶۴ ق) این شاه نقش خود را در گزینش پاره‌ای لوایح قانونی جلوگیری‌کننده تجارت بردگان آفریقایی در ایران داشته است. چنان‌که این پژوهش با تکیه بسیار بر منابع وابسته به این دو داشته است. در هر دو، چه ایرانی و چه انگلیسی این سرچشمه‌ها از درباریان، اصلاحگران، روشنفکران، پزشکان درباری، خانواده شاه، مقام‌های دولتی و جهانگردان به دست آمده است. از اینها مهمترین منابع معمولی از گزارش‌های گونه معمولی بسیار جهانگردان در سده نوزده اروپاییان است. این گزارش‌ها شاید بهتر و بیشتر نگرشی عینی عرضه داشته‌اند که از زندگانی مردم برده شده در آن هنگام در ایران گرفته شده و یکی از بهترین نمونه آنها به نام ژاکوب پولاک (۹۱-۱۸۱۸ م) پزشک خصوصی ناصرالدین‌شاه بوده است. یادمان‌های دو جلدی او از آن زمان ۶۰-۱۸۵۱ م/ ۷۷-۱۲۶۷ ق را دربردارد.^۱ که افزون بر عرضه دانسته‌هایی همگانی درباره فرهنگ و عادت‌های اجتماعی و رفتار و کردارهای درمانی در کشور بوده است. بخش کوچکی هم از کارش بر چند تن از مردم برده شده و اخته از نژادهای گوناگون و با اشاره به بهای خرید و فروش آنها و نیز وضع اجتماعی شان شده است. نمونه‌های همانند دیگر نیز آنهایی است که از زبان درباریان مقامدار همچون عبدالغفار نجم‌الدوله^۲ (۱۹۰۸-۱۸۴۳ م/ ۱۳۲۶-۱۲۵۹ ق)، معروف به نجم‌الدوله؛ ریاضی دان نامی ایرانی به دست آمده است. هنگامی در دهه ۱۸۸۰ م وی برای سرکشی بر ساختن سدها و آب بندها و

۱. ژاکوب ادوارد پولاک، ایران، سرزمین و باشندگان آن، دو جلد (لایپزیک، بروکلهاوس، ۱۸۶۵ م).

۲. عبدالغفار نجم‌الدوله، آثار نجم‌الدوله، سفرنامه دوم نجم‌الدوله به خوزستان، ویراست احمد کتابی (تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۶)؛ عبدالغفار نجم‌الدوله، سفرنامه خوزستان (تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۵).

راه‌هایی در خوزستان فرستاده شده بود در کنار آن خود وی به شرایط اجتماعی زندگی مردم آن دیار در جاهایی که می‌رفت نیز توجه می‌کرد.

در سده ۱۹ اشاره به زندگانی مردم برده شده به گونه‌ی بخشی از بندهای تفصیلی و مشروح درباره‌ی جغرافیا، مردم، زندگی جمعی و شرایط اقتصادی کم گفته نمی‌شد. فیروز میرزا فرمانفرما^۱ (۸۵-۱۸۱۷ م / ۱۳۰۲-۱۲۳۲ق) چنین نوشتارهایی به شرح اقتصاد، جغرافیا و زندگانی مردم در کرمان و همسایه آن در بلوچستان هنگام حکمرانی اش بر آنجا نگاشته است و در کوششی برای آرام ساختن بحران سیاسی در آنجا تلاش ورزیده است. فرزند او عبدالحسین فرمانفرما^۲ (۱۹۰۰-۱۸۵۸ م / ۱۳۱۸-۱۲۷۴ق) که پس از پدر حکمران هر دو جا شد نیز شیوه‌ی پدر را دنبال کرده است و به تفصیل درباره‌ی باشندگان و کمیته‌ها نوشته است. جغرافیای بلوچستان^۳ از کارهایی است که در ۱۸۷۱ م / ۱۲۸۸ق از سوی یک درباری خاندان قاجار به نام احمدعلی خان وزیری نگاشته شده (درگذشته ۱۸۷۸ م / ۱۲۹۵ق) است. میان توصیف‌های جغرافیایی فراوانی از ناحیه‌ی نامبرده گهگاه برخی اشاره‌های مهم درباره‌ی تجارت بردگی نیز داشته است. از دیگر نویسندگان برجسته به نام محمدعلی سدیدالسلطنه کبابی^۴ (۱۹۰۲-۱۸۷۴ م / ۱۳۲۰-۱۲۹۱ق) در شهرهای بندری و جزیره‌ای خلیج فارس مقام والای دولتی داشت. نوشته‌های وی دانسته‌های مشروح و فراوانی درباره‌ی خلق و خو، فرهنگ، اقتصاد و باشندگان داراست. شاید مهمترین کارها در این راستا، نوشته‌های جان گوردون لوریمر (۱۹۱۴-۱۸۷۰ م / ۱۳۳۲-۱۲۸۷ق)، یکی از بلندپایگان نظام دولتی بریتانیا در هند بوده است. در

۱. فیروز فرمانفرما، سفرنامه کرمان و بلوچستان (تهران، نشر تاریخ ایران، ۱۳۸۰خ).

۲. عبدالحسین میرزا فرمانفرما، مسافرت نامه کرمان و بلوچستان، ویراست ایرج افشار (تهران، اساطیر، ۱۳۸۳).

۳. احمدعلی خان وزیری، جغرافیای بلوچستان، ویراست محمدرضا نصیری (تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۶خ).

۴. محمدعلی سدیدالسلطنه کبابی، سرزمین‌های شمال پیرامون خلیج فارس و دریای عمان در ۱۰۰ سال پیش، ویراست احمد اقتداری (تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۶خ)؛ همو بندرعباس و خلیج فارس (تهران، دنیای کتاب، ۱۳۶۸خ)؛ همو المناص فی احوال الغوص والغواص (تهران، نشر مدرن، ۱۳۰۸خ)، ۳.

۱۹۰۳ م / ۱۳۲۱ ق مأموریت یافت، فرهنگ جغرافی خلیج فارس، عمان و عربستان میانه^۱ را تصنیف نماید که بر پایه بایگانی و کوشش های میدانی دولت برتانیای انجام یافت. چاپ این آخری پس از ۱۲ سال صورت گرفت و اثر یک رشته از کوشش های داده ای واقعی و تحلیل تاریخی با شرح دانسته های جغرافیایی و نیز اشاره های مهمی به بردگان آفریقایی در ناحیه خلیج فارس شده است.

یادمان های شخصی و ذهنی نیز به گونه ای ارزشمند از دانسته ها در این پژوهش به کار رفته است. در یکی از صحنه های نبرد سرکوب یورش های ترکمانان در ۱۸۵۳ م / ۱۲۶۹ ق فرمانده والای نظامی تیمسار اسماعیل خان میرینجه^۲ گرفتار اسیری و به بردگی کشانده شد. با فرار وی در یک دهه پس از آن، از سوی ناصرالدین شاه از او خواسته شد یادمان های شخصی اش را در اسارت با تفصیلی درباره باشندگان ترکمن و نیز فرهنگ آنها به رشته تحریر درآورد. دیده ها و شنیده های او شرحی است دست اول و جالب از ناامنی اجتماعی - سیاسی از مرزهای شمالی و خاوری کشور و نیز از گستردگی اسارت بردگی ایرانیان از سوی ترکمن ها فراهم ساخته است. از یک سوی دیگر نواده شاه به نام دوست علی معیرالممالک^۳ (۷۳-۱۸۱۹ م / ۹۰-۱۲۳۵ ق) نیز ما را به درون حرمسرای شاهی، جایی که خود وی پرورده آنجاست می برد. تفصیلی از یادمان های زندگانی خصوصی و رفتاری و نیز وظایفی را که افراد برده شده می بایست انجام می دادند یاد شده است. وقایع نامه ها نیز به همین گونه نقش بس مهمی در این پژوهش داشته اند. یک نمونه می توان به *نسخ التواریخ تاریخ قاجاربه* (یا *نفی وقایع نامه های تاریخی قاجاری*)^۴ از سوی تاریخدان نامداری چون

۱. ج. گ. لوریمر، فرهنگ جغرافی خلیج فارس و عمان و عربستان میانه، ۶ جلد (کلکته، چاپخانه بزرگ دولتی، ۱۵-۱۹۰۸ م).

۲. فرمانده بزرگ نظامی تیمسار اسماعیل خان میرینجه، یادمان های اسارت و روزنامه سفر خوارزم و خیوه، ویراست صفاءالدین تبراییان (تهران، موسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۰ خ).

۳. دوست علی خان معیرالممالک، یادگارهایی از زندگانی خصوصی ناصرالدین شاه (تهران، نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۲ خ).

۴. محمدتقی لسان الملک سپهر، *نسخ التواریخ تاریخ قاجاری*، ۳ جلد (تهران، اساطیر، ۱۳۷۷ خ).

محمدتقی لسان‌الملک سپهر را می‌شود یاد کرد (۷۹-۱۸۰۱ م / ۹۶-۱۲۱۶ ق). در ۱۸۴۲ م / ۱۲۵۸ ق، محمدشاه قاجار (۴۸-۱۸۰۸ م / ۶۴-۱۲۲۳ ق) وی را وادار به تصنیف تاریخ سلسله قاجاری نمود. پیامد برخاسته از این اثر، نگاهی بسیار گسترده به اوضاع اجتماعی کشور در دو سر یا نوک تحولی سراسری در سیاست و اجتماع آن روزگار دوخته است و از تلاش‌های سیاسی رهبران، روشنفکران و روشنگران عصر قاجاری یاد کرده و می‌توان به ما کمک شود تا بیشتر و بهتر به شناخت جامعه‌ای که در بازداری از بردگی کوشیده و به نظر می‌رسد ضروری بوده باشد، دست یابیم.

تاریخ بیداری ایرانیان، اثری در ۳ جلد از ناظم‌الاسلام کرمانی (۱۹۱۸-۱۸۶۳ م / ۱۳۳۶-۱۲۸۰ ق) از رهبران جنبش مشروطه در نیمه پایانی سده نوزدهم.^۱ کرمانی افزون بر توضیح تحولات سیاسی اجتماعی زمانه، نگاهی گذرا به رفتار آهسته ایرانیان در مخالفت با پدیده برده‌داری نیز دوخته است. در این باره او توانست ناخشنودی فزاینده مردم میانحال را بر ضد برده‌سازی مردم خودی و نیز وابستگان آن‌ها را خوب نشان دهد و آنان را در فشار بر روحانیون و از راه اینان در فشار بر شاه و اینکه عدالت و امنیت کشور به آزادی کامل بردگان وابسته است، وادارد.

شرح حال نویسی خویشتن میان کسانی از روشنفکران، دانسته‌هایی درباره تجارت بردگی و برده‌داری در بستر تحولات اجتماعی فراهم ساخت. کتاب زبر دست پنج پادشاه از تیمسار فرمانده نظامی حسن ارفع^۲ (درگذشته ۱۹۸۴ م / ۱۴۰۴ ق) از این نمونه هاست. وی زاده تفریس در ۱۸۹۵ م / ۱۳۱۳ ق، افسر نظامی برای ۳۳ سال و پیش از تدوین یادمان‌هایش، ارفع بر پایه تجربه دوران سیاسی و سیاستمداری خود آن را نگاشته است. در توضیح آثار کوشش‌های رضا شاه پهلوی که به فراخوان همه استانداران کشور زیر نظر دولت مرکزی می‌کوشید، ارفع نیز به شرح گرفتاری و اسیری و بردگی خویش و ایرانیان به دست ترکمانان، پیش از آنکه نبرده‌ای سخت نظامی آنها را به درون خاک روسیه

۱. ناظم‌الاسلام کرمانی، تاریخ بیداری ایرانیان، ۳ جلد (تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۱ خ).

۲. حسن ارفع، زبردست پنج پادشاه، نیویورک، ویلیام مورو و شرکا، ۱۹۶۵ م.

عقب بنشانند، کوشیده بود. چنین سرگذشت‌ها ما را به امیدی برای دستیابی به نگرشی تاریخی و به سودمندی تاریخ در بسیاری از سرگذشت‌های ایرانیان برده شده رهنمون می‌سازد.

آخرین منابع یا سرچشمه‌های نخست در نامه‌نگاری‌های سیاسی و سیاستمداران از میان مقام‌های ایرانی و بریتانیا که بر بسترهایی از برنامه‌های تجاری بردگی میان بردگان آفریقایی است. نوشتارهای سرچشمه‌های آزموده شده، دربرگیرنده گسترده‌ترین دستاوردهای بایگانی و آرشیو ملی و کتابخانه بریتانیا در لندن و نیز کتابخانه ملی در زنگبار و همچنین از بایگانی‌های استانی و ملی در ایران می‌باشد.

دومین سرچشمه‌های منابع

پژوهشی درباره بردگی در میان مردم خاورمیانه و شمال آفریقا نگاه دانشگاهی فراوانی را در چند دهه گذشته به خود کشیده و به ویژه از هنگام چرخش هزاره نو، هرچند که در اینجا برخی نارسایی‌های بس مهمی در پرونداد^۱ دانشگاهی نیز دیده می‌شود. نخست آنکه شمار نه چندان اندکی، نگاه بر عثمانی دوخته‌اند. دوم آنکه بسیاری از این پژوهش‌ها، پیوند اسلام با بردگی را بیش از آنچه هست می‌بینند (و در زمینه‌های گوناگون و دیدگاه‌های متفاوتی) و از این رو در ارزیابی بسیار درست، تفاوت‌های اندک در حقوق اسلامی، چنان که در طوایف گوناگون محلی و تاریخی اجتماعی اقتصادی بیان می‌گردد، گرفتارند. سرانجام، یک ارزیابی پر معنی از طبع متحول و تفویض اختیارات^۲ جهانخواری غربی در پیشرفت و انجام قوانین خودداری بردگی در گستره اقیانوس هند و خلیج فارس همه آن از ادبیات فراموش گردیده است.

آنچه اهمیت دارد توجه برای آنکه باز هم در این حال چندین تلاش بسیار ارزشمند پژوهشی درباره ایران از سوی خود پژوهشمدان ایرانی در این زمان پی گرفته می‌شود.

امیرکبیر و ایران،^۱ اثری از فریدون آدمیت سال ۱۹۸۳ م برای مثال به خودداری از تجارت بردگان آفریقایی در خلیج فارس را در بستر پیوندهای سیاسی و سیاستمداری ایران و بریتانیا نگریسته است. باور او تنها به بخشی از یک فصل و بر پایه نامه‌نگاری‌ها و پیمان‌های دو کشور، آن چنانکه از بایگانی‌های بریتانیا برمی‌خاست بوده است. و گفته او که قانون تجارت بریتانیا ۱۸۰۷ م از مشی لیبرالی ایده‌آلیسم فرانسوی در الغای بردگی در ۱۷۹۴ م تأثیر گرفته است. به باور آدمیت این قانون بدل به دستاویزی سیاسی پرداخته دولت بریتانیا در فشار اقتصادی و سیاسی به سود منافعش در دیگر کشورها و نیز ایران شده است. به همین گونه توجه به خودداری از بردگی در چارچوب جهانخواری بریتانیا به گفته آدمیت و نیز بایگانی ایران و نیز بنا به باور اسماعیل راثین که گفته است: بریتانیا چنبره راهیابی خود در کشورهای آسیایی و آفریقایی زیر نقاب بشر دوستی و الغای بردگی را در جستجوی سودهای سیاسی، نظامی و بازرگانی خود گسترش داد است.^۲

افسانه نجم‌آبادی با نوشتن قصه‌ای درباره برده‌گیری زنان ایرانی از سوی ترکمان‌ها رویکرد دیگری گشوده است.^۳ بر پایه سرچشمه‌های دست اول و دوم ایرانی دیگری از هنگام مشروطه (۱۱-۱۹۰۵ م / ۲۹-۱۳۲۳ ق) خانم افسانه نشان داده است.

چگونه تنگدستی و ناامنی در استان خراسان، روستاییان را وادار به فروش دختران خویش به بردگی کشانده بوده است. نجم‌آبادی همچنین با تردستی، این رویدادها را در بستری سیاسی می‌نشانند و نشان می‌دهد واکنش مجلس نمایندگان به بردگی چگونه بوده است. وی همچنین دشواری‌های جنسیتی و آسیب‌پذیری بیشتر زنان در بردگی را بهتر شکافته است.

محمد الناجی، پژوهشگر عرب، کوشش ارزشمند و در خوری در پژوهش بردگی در پیوند با اسلام داشته است و مقوله‌هایی از دولت و بردگی در پیش و

۱. فریدون آدمیت، امیرکبیر و ایران (تهران: خوارزمی، ۱۳۶۲)، صص ۵۳۴-۵۱۴.

۲. نک: تجارت بردگی و الغای آن در بستر ناوگان دریایی ایران در هنگام قاجارها، اسماعیل رابین، دریاوردی ایرانیان (تهران، سیکا، ۱۳۵۰ خ) ۷۱۱-۲/۶۷۷.

۳. افسانه نجم‌آبادی، قصه دختران قوچان، (سیراکیوز، چاپ دانشگاه سیراکیوز، ۱۹۹۸ م).

پس از اسلام در ملل عرب از دید تحلیلی و واژه‌گزینی فراهم ساخته است.^۱ وی در بازننگری از بردگی، پیوندهای نیرومندی، ساختار جمعیتی، بندگی و نوکری و سلسله مراتبی را در دنیای عرب از راه آزمودن نوشتارهای عربی به هنگام پیدایش اسلام و هنگام خلافت‌های بنی‌امیه (۱۳۲-۴۱ ق/ ۷۵۰-۶۶۱ م) و بنی‌عباس (۶۵۶-۱۳۱ ق/ ۱۲۵۸-۷۴۹ ق) عرضه داشته است. مهم آنکه، وی گفته است، نه تنها از راه آزمودن چنان گروه‌های از عرب‌ها که هیچ آشنایی با دموکراسی و آزادی فردی نداشته‌اند، اما هرکس می‌تواند درست به کارکرد نیرومندی در گذشته‌ها را ارزش بدهد. وی باور دارد «که بردگی بستری تعیین‌کننده پیوندهای جمعی در جهان اسلامی عربی داشته است».^۲

بر خلاف الناجی و در ارزیابی از تفاوت بسیار کم پیوند میان بردگی و قواعد مذهبی اسلام به یک شیوه، بسیاری از پژوهندگان غربی به پیوند بردگی و اسلام به ویژه بسیار کوشیده‌اند. ج. ب. کلی در تفصیلی از تاریخ خودداری از بردگی میان کشورهای خلیج فارس و بریتانیا مثل نهاد یا پدیده بردگی را در تشکیل پاره‌ای از آموزه‌های اسلام و چنان در پیوند با ساختار جمعی «جهان اسلام» از هنگام گسترش آن تا کنون و تا هنگام بردگی‌ها به اصطلاح جهادی «با کفار»^۳ دانسته است.

دو فصل از کتاب کلی به ویژه در پژوهش بردگی میان مردم کرانه اقیانوس هند: نخست به نام «تجارت بردگی عرب‌ها ۴۲-۱۸۰۰ م/ ۵۸-۱۲۱۵ ق» شرح مبسوط که در آن بیشتر از عرب‌های عثمانی به نام مسنول در گسترش پیچیدگی رفت و آمد شبکه‌هایی از کرانه‌های خاوری آفریقا تا خلیج فارس و دوم به یورش بر تجارت بردگی ۷۳-۱۸۴۲ م/ ۸۸-۱۲۵۸ ق) به ارزیابی ریشه‌های «بشر دوستی» در سیاست‌های برون مرزی بریتانیا که برخاسته از فرآیند توافق‌نامه‌ای با رهبران محلی برای پایان دادن به بردگی در منطقه شده است. کلی، از این رو خودداری از بردگی را تنها یک روند چاره‌ناپذیر دانسته است. با پذیرش پیچیدگی

۱. محمد الناجی؛ بردگی، دولت و اسلام، ترجمه ترزا لاوندر فاگان (نیویورک، چاپ دانشگاه کمبریج، ۲۰۱۳).

۲. همو، همان، ص ۳.

۳. ج. ب. کلی، بریتانیا خلیج فارس، ۱۸۸۰-۱۷۹۵ م، (آکسفورد، کلرندون، چاپخانه گلرندون، ۱۹۶۸ م).

فراوان چنین وضعیتی پژوهنده تاریخ آفریقا - به نام فردریک کوپر بر اهمیت حساسیت‌های فرهنگی در تحلیل از بردگی در برابر مذهب اصرار ورزیده است. «نقش اسلام در میان مردمان پیرامون اقیانوس هند».

می‌بایست چنان با احتیاط نگریست که همچون مردمان مسیحی مذهب پیرامون اقیانوس اطلس. «سود» توانسته است «پرهیزگاری» را به کناری براند و قوانین را نیز می‌تواند نادیده انگارد.^۱ با سنجش کشتزارهای بردگان در دو آمریکا، وی تفاوت‌های ژرفی در تجربه بردگی خاورمیانه و مردمان آفریقایی یافت: از این واقعیت که نام بازرگانی در اقیانوس هند بیشتر ترکیبی از گرد آمدن برده‌دارانی ناهماهنگ و ناجور شد و نیز به اهمیت پیوندهای ارباب و برده در آنجا پی برد.^۲

پژوهش ویلیام گروس و کلی رنس اسمیت چنان شد که گفتار برده‌داری و سرکوب آن را با نگاه به قضا در اسلام و مکتب‌های فکری گوناگون آن را^۳ بایست بررسی کرد.

گو اینکه کتاب اسمیت در سنجش همبرابری پژوهش‌های غربی پیرامون مسئله بردگی در جوامع مسلمان ستایش‌انگیز است، اما وی نتوانسته است نوشتار لازم را به شیوه‌ای معنی‌دار از مردم گوناگون و شرایط سیاسی که در آن‌ها بردگی اجرا گردیده یا القا شده در این کشورها را خوب به سامان برد. افزون بر اینها او نیز نتوانست پیوند میان دعاوی قضات مسلمان را با رهبران سیاسی با نگاه به مفاد قرآن که مستند آنهاست خوب نشان دهد. به رغم تفاوت‌های اصولی، پژوهش درباره بردگی در عثمانی و در جاهای دیگر خاورمیانه می‌تواند چارچوب سنجشی سودمندی در پژوهش بردگی ایران فراهم آورد. اما تولدانو با آزمودن ماهیت دشوار بردگی در عثمانی «و گوناگونی شیوه‌های خدمتکاری و نوکری» و نیز «کول/حرم» و بردگی رعیتی کشاورزی^۴ از سوی پناهندگان چرکسی کوشیده است. تولداتو دریافت که الغای بردگی نخست در ایالت نیمه خودمختار عثمانی در تونس پدید آمد و یگراست با پیوند به بریتانیا در ۱۸۴۱ م

۱. فردریک کوپر، کشتزارهای بردگان در کرانه‌های خاوری آفریقا، (پورتسموث، ن. ه. هاینه

مان، ۱۹۹۷ م)، ص ۹. ۲. همو، همان، ص ۴.

۳. ویلیام گروس، کلی رنس اسمیت، اسلام و الغای بردگی (لندن: هرست و شرکاء، ۲۰۰۶ م).

گذشت.^۱ با جرأت ناشی از این پیروزی، بریتانیا فشار بیشتری بر حکومت عثمانی وارد ساخت که نتیجه آن رشته‌ای از گفتگوها و معاهده‌هایی برای سرکوب تجارت مردمان برده شده آفریقایی که بسیار شبیه آنچه پس از آن در ایران نیز پیدا شده بود. همچنین سخنرانی‌های الغای بردگی و آزادی و برابری آن‌ها آنچنان که از سوی نویسندگان و روشنفکران دوره تنظیمات که چنین نامیده شد در میانه سده ۱۹ بی‌شبهت به آنچه در انقلاب مشروطیت ایران بیان می‌گردید تا اوایل سده ۲۰ نیز نبود.^۲

بررسی اردم از تحول آهسته در عثمانی از جامعه‌ای برده‌داری تا جامعه‌ای آزاد با فرصت‌های شغلی برای مردم برده‌آزاد شده و نیز دیدگاه دولتی از بردگی و لغو دربرمی‌گیرد. چنان که کمی پس از آن در ایران همو هر دو را نشان داده است. «سیاست رسمی بریتانیا، بیشتر بر ضد تجارت بردگی نشانه می‌رفت و نه خود بردگی در کشورهای خارجی^۳ و اینکه سیاست‌های ضدبردگی حکومت، پیوستگی نزدیکی با اصلاحات اساسی و کوشش‌های اصلاحگران داشت.^۴

اما خانم زلیفی به سهم خود بیشتر بر جنس زن و آسیب‌پذیری او در نمایندگی آنان در جامعه و در اینکه برده‌های زن در روزهای واپسین حکومت عثمانی چگونه بوده‌اند، کوشش داشته است. به باور خانم زلیفی واژه‌های نژادپرستی در «سیاه بودن» و «آفریقایی بودن» را در حوزه اطلس نمی‌توان در چارچوب خاورمیانه و شمال آفریقا درست دانست. با آزمون دشواری‌های تاریخی و ارزشمندی‌های اجتماعی، وی نشان داده است که همه زنان بی‌توجه به رنگ پوستشان، سختی‌های مشترک هویتی فراوانی چشیده‌اند.^۵

شوقی الحامل با توجه ژرفی درباره بردگی، نژاد و جنسیت در مراکش را در سه گروه بربرها، عرب‌ها و آفریقاییان دانسته است. وی به جست‌وجوی پیشرفت الگوهای نژادی از سده ۱۶ تا روزهای نخست سده ۲۰ رفته و گفته است که

۱. تولدانو، بردگی، الغای آن در عثمانی و خاورمیانه، پیشگفتار، صص ۱۰-۹.

۲. همو، همان، صص ۱۱۴، ۱۱۶؛ نیز نک: همو، تجارت برده در عثمانی و سرکوب آن.

۳. اردم، بردگی در عثمانی و لغو آن، ص ۶۷.

۴. همو، همان، ص ۱۲۵.

۵. زلیفی، زنان و بردگی در پایان حکومت عثمانی، پیشگفتار.